

Дуйшеев Ж.А., Дооранов Н.А.

ТҮШТҮК-БАТЫШ КЫРГЫЗСТАН 1916-ЖЫЛДА

Дуйшеев Ж.А., Дооранов Н.А.

1916 ГОД НА ЮГО-ЗАПАДЕ КЫРГЫЗСТАНА

J.A. Duisheyev, N.A. Dooranov

1916 IN THE SOUTH-WEST OF KYRGYZSTAN

УДК: 550.3.

Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмү татаал жана көп кырдуу тарыхка ээ. Өзгөчө 1916-жылдагы окуялардын баиталышы, революция оокторунун алгач пайда болушу да ушул аймакка таандык. Бул макалабызда аталган окуялардын алдында жана жүрүшүндө аталган чөлкөмдөгү коомдук абал, экономика, саясат, эл аралык мамилелер сыяктуу көрүнүштөрдү тарыхчы Кушбек Үсөнбаевдин эмгектеринин негизинде ачып берүү аракетин көрдүк.

Негизги сөздөр: *К. Үсөнбаев, 1916-жыл, Кыргызстандын түштүк-батышы, тарых.*

Юго-западный регион Кыргызстана имеет сложную и многогранную историю. Особенно начало событий 1916 года, появление первых очагов революции принадлежат данному региону. В данной статье мы попытались на основе трудов историка Кушбека Усенбаева открыть социальное положение, экономику, политику, международных отношений и других явлений до появления и в ходе вышеозначенных событий.

Ключевые слова: *К.Усенбаев, 1916-й год, Юго-Запад Кыргызстана, история.*

The east west of Kyrgyzstan region has complex and versatile history. Particularly beginning of event in 1916, the first emergence of revolution belongs to this particular region. In this given article we tried to open social condition, economy, politics, international relationship and other facts before origin and within forenamed event.

Key words: *K.Usenbaev, 1916 years, The east-west region in Kyrgyzstan, the history.*

Беделдүү тарыхчы Кушбек Үсөнбаевдин 1916-жылдагы көтөрүлүшкө арналган эмгектери[1] басма беттеринде өткөн кылымдын 50-жылдарынын орто ченинен жарык көрө баштайт. Өзүнүн айтымында «Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу» деген темадагы кандидаттык диссертациясын коргогондон кийин (1955-жыл), илимий чабыты ушул маселеге багыт алат. СССР Илимдер Академиясында эмгектенип жатып, архивдик материалдар катылган ири шаарларда айлап иштеген учурларында кыргыздар жана аларга жамаатташ элдердин боштондук күрөштөрүнө түз жана кыйыр тиешеси бар материалдардын көптүгү ошондогу жаш окумуштууну тим жаткырган эмес. Маселен, ушул жылдары ал тарабынан ЦГИАЛдан (Ленинграддагы Борбордук Мамлекеттик тарыхый архив) «Үркүнгө» байланыштуу архивдик документтерден 491 фотокөчүрмө иргелип, тартылып алынган (азыр Улуттук Борбор-

дук архивде сакталуу, №2851-фонд, 75-159-иштер). Аны менен чектелбестен фактылардын объективдүүлүгүн тактоо үчүн эл аралап, «тирүү архивдерден» («Үркүндүн» түздөн-түз катышуучуларынан) сурамжылап отуруп, бир топ материал топтогон (Улуттук Илимдер академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазмалар фонду, №1544-инв.). Натыйжада Кушбек Үсөнбаев бул маалыматтардын негизинде илимий ишмердүүлүгүнүн ар кайсы жылдарында бул проблеманы улам тереңдетип изилдеп, жаңы фактылар менен толуктап, бир топ эмгектерди жарыкка чыгарды[2].

Тарыхчынын 1967-жылы жарык көргөн «Восстание 1916-года в Киргизии» деген аталыштагы көлөмдүү монографиясы баса белгилөөгө татыйт. Учурунда аталган монография тарыхчылар арасында “чуу” жаратып, союздук алкактагы көрүнүктүү тарыхчылары тарабынан жактырылгандыгы белгилүү. Маселен, 1968-жылдын январь айында аталган эмгекке карата В.В. Куйбышев атындагы Томск Мамлекеттик Университетинин кафедра башчылары юр.и.д. профессор А.И. Ким, А.Л. Ременсон, т.и.д., проф., В.С. Флеров, т.и.к., доцент Н.Т. Онишук өздөрүнүн жогорку баасын беришет[3]. «Монография, -деп жазышат алар, -жогорку идеялык-теориялык жана методологиялык деңгээли, тартылган архивдик библиография байлыгы менен өзгөчөлөнүп турат. Доцент К. Үсөнбаевдин иши өлкөнүн улуттук чет-жакадагы элдеринин революциялык кыймылынын тарыхына маанилүү салым кошту. Биз авторго өзүнүн бул изилдөөсүн тарых илиминин докторлугуна талаптанган эмгек катары көрсөтүүнү сунуштайбыз»[4]. Ал эми Тажикстандык белгилүү окумуштуу тарыхчы, т.и.д. Х.Т. Турсунов аталган эмгекке: «Ал (К. Үсөнбаев-Д.Ж.) чоң, татаал жана эң актуалдуу маселени туура тандаган жана аны ар тараптуу изилдөө зарылдыгынын өтөсүнө чыккан. Монография Советтик тарыхнаамеге кошулган маанилүү салым», -деп баа берген[5]. Кыргыз тарыхнаамечилери бул эмгек тууралуу «1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылы К. Үсөнбаевдин монографиясында бир кыйла баяндалган», -деп көрсөтүшөт[6].

Бул тууралуу кыргыз тарыхнаамесинин ири өкүлдөрүнүн бири профессор Ж.С. бактыгулов: «К. Үсөнбаев советтик тарых илиминде алгачкы жолу 1916-ж. көтөрүлүшкө байланыштуу маселелерди монографиялык изилдөө деңгээлинде чечти», -деп

белгилейт[7]. Ал эми профессор Б.М. Жумабаев: «XX кылымдагы кыргыздын тарыхындагы эң кайгылуу 16-жылдагы окуяны ушунчалык кеңири масштабда ар тараптан карап чыккан. Бул эмгеги өз убагында Орто Азиядагы эң көлөмдүү эмгек болуп эсептелген»,– деп эскерген[8]. Бул илимий эмгек кыргыз тарыхы үчүн чоң байлык эле. Окуянын терең изилденгени, келтирилген фактылардын, документалдык материалдардын көптүгү жана ирээттүү тизмектелгендиги эмгектин баалуулугун арттырып, кандайдыр бир деңгээлде бул багыттагы изилдөөлөргө жол салгандай болду. Атуул «үркүн таануу» маселесинде тарыхчы М. Махмутбекова тарабынан «Үркүндү иликтөөнү Үсөнбаевге чейинки, Үсөнбаевден кийинки мезгил деп бөлүштүрүп кароо сунушу» коюлган [9].

Үсөнбаевдин аталган эмгегинде бири-бирине кыттай ширелген бай фактылары менен ошол кездеги аймактын элинин турмушун аябагандай таасирдүү сүрөттөлгөн. Эгер көркөм адабиятта мындай абал романтикалуу берилсе, тарыхчынын эмгегинде кыпандай фактыларды куроо чеберчилигинен улам реалдуу, ачуу чындык көз алдыга элестейт. Маселен, бир эле жергиликтүү шахтердун XX к. башындагы социалдык абалы 4 кыл булактан алынган факты менен төмөнкүдөй сүрөттөлөт: 1. «Жетисуу облусунда өнөр-жай жумушчусунун маянасы жалпы империядагы көрсөткүчтөн 2,5 эсе аз» (Васильев В.А., Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. –Пг. 1915, 188-б.); 2. Сырдарыя облусунда орус эркек жумушчулары күнүнө 90 т., өзбектер – 86 т., кыргыздар жана казахтар – 69 тыйындан алышчу. Жетисуу облусунда жергиликтүү улуттун жумушчулары эки эсе аз акы алышчу, же: орустар – 1 р. 10 копеек, кыргыздар жана казахтар – 52 копеек (Зима А.Г., Киргизия накануне ВОСР. –Ф., 1959, 45-б.); 3. Фергана облусунда европалык жумушчуга 2 р. 74 копеек, өзбекке – 1 руб. 20 копеек төлөшчү (Вяткин М., Монополистический капитал в Средней Азии. _Ф..1962, 13-б.); 4. Сүлүктү шахтасында жумушчу-переселенецке 1 руб. 50 копеек, ал эми жергиликтүү улуттун өкүлү болгон жумушчуга же кыргызга – 30 копеек төлөнчү (Өзб. БМА., Ф.1, оп. 31, д. 1057, 6-барак)[10].

1916-жылдагы улуттук-боштондук күрөш 1950-жылдарга чейин ар бир беш жылдыкта белгиленип, ал тууралуу ошол кездеги интеллигенция өкүлдөрүнүн жана саясий ишмерлердин – Т. Рыскулов, Ф. Ходжаев, Ю. Абдрахманов, Б. Исаев ж.б. атайын эмгектеринде чагылдырылган[11]. «Тилекке каршы, 50–70-жылдары көтөрүлүш «реакциялык» – деп белгиленген соң атайын окуяга карата өзгөчө мамиле жасалып, идеологиянын таасири арткан. Бирок ага карабай К. Үсөнбаев өз эмгегинде окуяны бурмалабай, өтө кылдаттык менен изилдөөгө алган. Окумуштуу өзүнүн биз сөз кылып жаткан фундаменталдык эмгегинде 16-жылдагы кыймыл жөнүндөгү көз карашын мындайча корутундулаган: «Движение 1916 г. носило ярко выраженный национально-

освободительный, антифеодальный, антивоенный, антиимпериалистический и революционный характер. Оно было всеобщим народным выступлением, охватившим огромную территорию восточной колониальной окраины царской России. В Киргизии это движение приняло наиболее широкий размах» (Ошондо. 306-бет).

Ал эми 30 жылдан соң жарык көргөн эмгегинде: «На научных конференциях, проведенных в 1988-1990 гг. в Москве (1989 г.), Фрунзе (1988-89 гг.), Ташкенте (1988-1990 гг), Алма-Ате (1990-1991 гг.), пересмотрен подход к оценке Кокандского, Андижанского и восстание 1916 года. На этих научных форумах, в которых автор данной монографии принимал активное участие, подчеркивались несостоятельность и ошибочность утверждений о так называемых реакционных очагах восстания 1916 года. Это восстание признано целиком и национально-освободительным, антиколониальным и антивоенным движением» (Үсөнбаев К. 1916: героические и трагические страницы. –Б., Шам. 1997, 3,180-бб.) - деп, өз изилдөөсүнүн тууралыгын дагы бир жолу ырастаган.

Бул эмгек, окуяга берилген баа, илимий изилдөөнүн тактыгы, ынандуу фактыларын көптүгүнөн улам жумурткадан кыр издеген Борбордук тарыхчылардын сын пикиринен алыс болгон. Илимпоз тарыхчынын көздөгөн максаты, негиздүү так жолу, өз багытынан кайтпаган өжөрлүү окуянын оң баа алышына шарт түзгөн. Академик А.Э. Измайловдун: «Я считаю, что он (Кушбек Үсөнбаев-Д.Ж.) самый принципиальный историк и ученый в республике» (КР УИА Тарых институтунун Окумуштуулар кеңешинин 1997-жылдын 28-мартындагы жыйынынын № 1-Протоколу), - деп белгиленип мындан да ачык айгинелеп турат. Бирок анын мүнөзүндөгү бул өзгөчөлүк керт башына бир топ мүшкүлдүү окуяларды жаратып турган.

Илимде зор кадыр баркка бөлөнүп, жашы улгайып калган кезинде, 1983-жылы, Кыргызстан КП БКнын 1-катчысы Т.У. Усубалиев да өз докладында: «КССРинин Илимдер Академиясынын тарых институтунун сектор башчысы К. Үсөнбаевдин жана башка айрым тарыхчылардын XIX кылымдын аягындагы XX кылымдын башындагы Кыргызстандагы улуттук кыймыл боюнча эмгектеринде ушул сыяктуу жаңылыштыкка (тарыхый материалдарды жетиштүү билбегендик – Д.Ж.) жол берилген» (- Советтик Кыргызстан, 1983, 20-май), -деп сынга алат. Республиканын 1-жетекчисинин окумуштуу жөнүндөгү мындай терс пикири ал кезде ысмы аталган инсандын «коомдук жат элемент» катары кабыл алууга мажбурлаган. Кийин белгилүү болгондой, бул сын ошол кездеги тар кызыкчылыкты көксөгөн айрым окумуштуулардын, интригандардын аракетинен улам болгондугу айкындалган.

1916-жылдагы окуяларга жана Үркүнгө баа берүү, мезгилге бөлүштүрүү тарыхчынын алгачкы монографиясында эле тыянактуу берилген. К. Үсөн-

баев 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылдын үстүндө иштеген тарыхчылардын (Д. Меджитов, А.Г. Зима (А.Г. Зима, О характере восстания 1916 г. в Киргизии. Тр. ИЯЛИ КирФАН СССР, IV-чыг., 1954, 104-105-беттер) мезгилдик бөлүштүрүүсүн карап келип: «Исходя из целей и задачи социального состава и размаха восстания 1916г. в Киргизии, можно выделить в нем три этапа: начало восстания (июль-первые числа августа), нарастание (август-первая половина сентября), убыл, т.е. поражение восстание (с сентября по ноябрь)» -деп, ар бир этаптын мүнөздүү белгилерин, максатын, формаларын, таралуу аймагын, коомдук курамын толук көрсөткөн[12]. Ошентсе да аталган эмгектерди салыштыруудан жана талдоолордон улам айрым айырмачылыктарды, кемчиликтерди байкоого болот. Алсак, 1967-жылы жарык көргөн көлөмдүү эмгекте көтөрүлүштүн элдик мүнөзү жеткиликтүү ачылбай, окуянын саясий жагына басымдуу маани берилген. Бул оюбузду өзүнүн илимий макаласында т.и.к. Т. Асанов да бөлүшөт[13]. Кийинки изилдөөлөрүндө коомдук-экономикалык жана саясий абалда «Эмгек армиясына мобилизациялоо талаа жумуштары абдан кызуу жүрүп жаткан маалга туш келгендиги да эл массаларынын нааразылыгын ого бетер күчөттү» [14], - деп, даана сүрөттөп келип: «1916-жылдагы көтөрүлүш-биздин крайыбыздын Россияга кошулган убагынан бери кыргыз элинин бүткүл өнүгүшүнүн жүрүшүнүн даярдалган XIX к. экинчи жарымында, XX кылымдын башында Кыргызстанда түзүлгөн социалдык-экономикалык жана саясий кырдаалдан келип чыккан. Бул кыймыл падышалык самодержавиенин жана жергиликтүү феодалдык төбөлдөрүнүн ырайымсыз эзүүсүнөн пайда болгон. Жергиликтүү калктын эркек адамдардын аскердик-тылдык жумуштарга мобилизациялоо жөнүндө падышанын указы көтөрүлүш чыгарууга түздөн-түз шылтоо жана себеп болгон».-деп тыянактайт [15].

Бирок бул жагдайды окумуштууну жакындан билген замандашы академик А. Салиев: «Кушбек Үсөнбаев Кыргыздардын улуттук-боштондук үчүн болгон күрөштөрүн, көтөрүлүштөрүн изилдеп, алардын себептерин фактылар менен айкын ачып берген, бирок ошол убактагы советтик идеология революцияга чейин да, революциядан кийин да жогорудагыдай кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн маанисин басаңдатып, алар жөнүндө адилет жазууга, иликтөөгө бөгөт койгон. Окуя реакциялык, контрреволюциялык деп бааланган. Ал эми К, Үсөнбаев буга карабастан, 1916-жылды илимдин өзүнүн принциби талап кылгандай деңгээлде ачып көрсөткөн. Андан кийин Анжиян, Кокон көтөрүлүштөрүн, жана башка ушул окуялардын тегерегинде өнүккөн кыргыз элинин, коңшулаш элдердин боштондукка чыгуу аракеттерин ачыктан-ачык жазган» деп эскерет.

К. Үсөнбаевдин «эң алгачкы изилдеген иши – Кыргызстандагы улуттук-боштондук кыймыл» болгон (т.и.к., проф. Аскар Беделбаев). Окумуштуунун «Кыргызстандын ар кайсы региондорунда

болуп өткөн саясий, элдик козголуу кыймылдарынын жүрүшүн... изилдөөгө кылган аракети» (академик Бүбүйна Орузбаева) текке кеткен жок. «Анын изилдөөлөрүндө ал тургай көмүскөдө калган 1870–75-жж. болгон Түштүк Кыргызстандагы элдик көтөрүлүштөр, айрыкча Анжияндык, Чаткалдык, Сохналык кыргыздардын көтөрүлүштөрү» ачыкка чыгып, кеңири талданган (т.и.д., проф. Закир Эралиев). «Окумуштуулар анча деле маани бербеген кичинекей фактыдан шуру тизгендей тизмектеп отуруп, эң сонун окуяларды чыгара билген» (т.и.д., проф. Закир Эралиев) Кушбек Үсөнбаев кыргыз жана ага жамаатташ жашаган элдердин Жаңы доордогу башынан өткөргөн окуяларын изилдеп келип, «кыргыз элинин өткөндөгү көп кылымдык тарыхы – чет элдик баскынчыларга каршы улуттук-боштондук күрөштөрдүн, социалдык жана улуттук-колониалдык эзүүгө каршы чыгуулардын тарыхы» деген жыйынтыкка келген[16].

К. Үсөнбаевдин каралган маселеге ылайыктуу эмгектеринин саны жана сапаты бул окумуштуунун «улуттук-боштондук кыймылдардын адис изилдөөчүсү»,- деп мүмкүндүк берет. «Кыргыз тарыхнаамасы азырынча 1916-жылдагы көтөрүлүштөн тарыхынын актуалдуу маселелерин изилдөөгө бүт өмүрүн арнаган жана арнап жаткан жалгыз гана талыкпас-адис окумуштууну билет. Мында биз көрүнүктүү эмгектердин бири тобунун, анын ичинде негизги жоболорунда бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн илимий маанисин жоготпогон Кыргызстандагы 1916-жылдагы көтөрүлүш жөнүндөгү эң сонун эмгектин автору профессор К.Ү. Үсөнбаевди айтып жатабыз деп жазган учурунда тарыхчы-публицист, т.и.д., профессор Т.К. Чоротегин [17].

Кыргыздар жана ага жамаатташ жашаган элдердин Жаңы доордогу тарыхы улуттук, элдик боштондук күрөштөргө өтө бай экендиги маалым. Аларды тарых илиминин жетишкен ийгиликтеринин контекстинде объективдүү баалоо аракети Кушбек Үсөнбаевдин илимий ишмердиги менен тыгыз байланышта жүргөн. Натыйжада кыргызтаануу илиминде тана алгыс тарыхый фактыларга таянган илимий бүтүмдөр, тыянактар чыгарылган. Аталган маселелер, өзгөчө – 1916-жыл окуялары белгилүү окумуштуунун аракети менен советтик доордо да, эгемендик мезгилде да улам каралып, кайсы бир деңгээлде тарыхтын кенемтесин толуктаган. Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмүнүн ошол кездеги коомдук абалы, көтөрүлүштүн катышуучулары жана жетекчилери архивдик маалыматтардын негизинде дааналанат.

Окумуштуунун эмгектеринин басымдуу бөлүгү түштүк жергесине багытталганы – аны “түштүк изилдөөчү” (“юговед”) деп атоого мүмкүндүк берет.

Адабияттар тизмеги:

1. КР БМА. Ф. 2851, оп., 1, д. 1-барак;
2. Революционное движение в Киргизии накануне Великого Октября. -Ф., 1965; 2. Восстание 1916 года в Киргизии. -Ф., 1967; 3. О характере восстания 1916 г.

- в Киргизии. «наука Киргизстана юбилею Великого октября» жыйнагында, -Ф., 1967.; 4. Восстание 1916 года, История Киргизской ССР, т.1; 5. Восстание 1916 года. Кирг ССР, Энциклопедия, -Ф., 1982; 6. Восстание 1916 года-составная часть обрусского революционного потока, /Коммунист Кыргызстана, 1986, №12; 7.1916-ж. көтөрүлүш-жалпыроссиялык агымдын ажырагыс бөлүгү, /-Кыргызстан Коммунисти, 1986,№12; 8. Тарыхый чындык тактыкка муктаж,-/Кыргызстан маданияты, 1989, 23-октябрь; 9. . Восстание 1916 г.: факты и вмыслы, /-Слово Кыргызстана;
3. КР.БМА ф. 2851, оп., 1, д. №160, 4,6-барактар;
 4. КР.БМА ф. 2851, оп., 1, д. №160, 6-барак;
 5. КР БМА ф. 2851, оп., 1, д. №75, 1,14-барактар;
 6. Кыргыз ССР тарыхы. –Ф., 1-том, 1973, 40-б;
 7. Бактыгулов Д.С., Восстание 1916 г. в Киргизии: итоги и задачи мзучения. Изд. Ан. Кирг. ССР, Обществ. науки, 1988, 31, 46-б;
 8. Дүйшеев Ж.А. Тарыхчы Кушбек Үсөнбаев. 116-б. Жалал-Абад, 2011;
 9. Махмутбекова Мистегүл, Кыргызстандагы улуттук-боштондук көтөрүлүш, -Б., 1996, 4-бет;
 10. Үсөнбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. –Ф., 1967, 25-бет.
 11. 1.Абдылдаев, Элебаев М., Ал заманда,-/Кызыл Кыргызстан, 1936, 2-июнь; 2.Балка (Токомбаев), Кандуу жылдын 20 жылдыгында, /- Кызыл Кыргызстан, 1936, 21-июнь; 3.Барыскан ата-эненин өлүмү, /- Кызыл Кыргызстан, 1936, 26-июнь; 4. ... көп элдүү митингде,-/ Кызыл Кыргызстан, 1936, 21-август; 5. 1916-жылкы көтөрүлүшкө 20 жыл, /- Кызыл Кыргызстан, 1936, 20-август; 6. Боролдой менен Көк-Жондогу окуя, /- Кызыл Кыргызстан, 1936, 20-август; 7.Быржибаев Ж., Канат кырдырганда, /-Социалисттик мал чарба, 1936, 23-август; 8. Кандуу беттешүү, /- Социалисттик мал чарба, 1936, 23-август; 9. Колума ок тийип кан агып турду, /- Кызыл Кыргызстан, 1936, 22-август; 10. Кыдыралиев Жусуп, Өлүмгө ыраазы болгонбуз, /-Ленинчи жаш, 1936, 24-август; 11. Сариков, Ошолорду да көрдүк го, /- Кызыл Кыргызстан, 1936, 23-май; 12. Токобаев М.. Өз башымдан өткөндөр, /- Социалисттик мал чарба, 1936, 23-август; (башы 61,67,70,74-сандарда); 13. Токтосунов Х., Эсимдегилер,-/ Кызыл Кыргызстан, 1936, 6-август; 14. Эки кыргында, \- Социалисттик мал чарба, 1936, 23-август; 15.Шарип, Чоң Кеминдеги көтөрүлүш, /- Кызыл Кыргызстан, 1936, 20-август; 16. Элебаев М.. Ал заманда, /- Кызыл Кыргызстан, 1936, 21-июль;
 12. К. Усенбаев «Восстания 1916 года в Киргизии» Ф. Илим 1967. 297-бет; К. Усенбаев «1916: героические и трагические страницы» Б.: Шам. 1997. 181-бет;
 13. Асанов Т., Үркүндү неге эскербейбиз? /- Мугалимдер газетасы, 1990, 16-март;
 14. КР БМА ф. 2851, оп. №1, дело №64, 1-барак;
 15. КР БМА ф. 2851, оп. №1, дело №64, 1-барак;
 16. КР БМА Ф. №2851, оп.1, дело №34, 6-барак;
 17. КР БМА Ф. №2851, оп.1, дело №163, 1-барак.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.